Artur KONOPACKI
Joanna KULWICKA-KAMIŃSKA
Czesław ŁAPICZ
Centrum Badań Kitabistycznych UMK w Toruniu

TATARZY LITEWSCY CZY LIPKOWIE? ROZWAŻANIA HISTORYCZNO-SEMANTYCZNE ORAZ PROPOZYCJE TERMINOLOGICZNE

Cechą charakterystyczną północno-wschodnich peryferii Polski jest historycznie uwarunkowane przemieszanie wielu grup narodowościowych i wynikająca stąd mozaika kulturowa – głównie językowa i wyznaniowa. Oprócz przeważającej ludności polskiej tereny te zamieszkuje ludność białoruska i ukraińska, a także grupka etniczna pochodzenia rosyjskiego, zwana w literaturze starowierami lub staroobrzędowcami. Ten ludnościowy trzon słowiański ma domieszkę ludności bałtyjskiej (Litwini) oraz ludności pochodzenia turko-tatarskiego (turkijskiego), zwanej popularnie – niezbyt adekwatnie – Tatarami. Są oni odłamem etnicznej grupy orientalnej, która od przeszło sześciu stuleci zamieszkuje na ziemiach wchodzących niegdyś w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL).

Tatarzy doskonale wpisali się w społeczność Wielkiego Księstwa Litewskiego, przez lata tworząc grupę zasymilowaną kulturowo, a jednocześnie odmienną religijnie. Przybysze z krajów Orientu nie stanowili jednolitej grupy, którą dziś nazwalibyśmy etniczną, pochodzili bowiem z różnych części stepu, a osadnictwo miało charakter migracyjny i było rozciągnięte w czasie. Z uwagi na duże rozdrobnienie Tatarzy szybko

porzucili swój język etniczny (a raczej różne dialekty etniczne), a także strój oraz stepowe zwyczaje i obyczaje, integrując się z ludnością miejscową; pozostała jednak trwała pamięć o stepowej przeszłości oraz wartość największa: religia przodków, czyli islam. To właśnie dzięki odrębności religijnej zachowali oni przez wieki poczucie własnej odrębności etnicznej. Jej uchronienie przez ponad sześć wieków zamieszkiwania w byłym państwie polsko-litewskim było tym trudniejsze, że Tatarzy wywodzący się z kręgu kultury środkowoazjatyckiej, orientalnej, po przybyciu na ziemie litewskie bądź jako dobrowolni osadnicy, bądź jako przymusowo osadzani jeńcy wojenni, znaleźli się w całkiem odmiennym środowisku kulturowym. Co więcej – to nowe środowisko również nie było jednolite, lecz stanowiło mieszaninę kultur charakterystyczną dla obszarów granicznych. W ten sposób turko-tatarscy przybysze znaleźli się na styku kultury bałtyjskiej (Litwa), wschodniosłowiańskiej (Białoruś) oraz zachodniosłowiańskiej (Polska). Na tę różnorodność kultur zastanych nałożyło się niezwykle złożone i różnorodne dziedzictwo kulturowe przyniesione przez osadników do nowej ojczyzny, osadnicy tatarscy bowiem na Litwie odzwierciedlali etniczną i kulturową złożoność Złotej Ordy.

Powstał konglomerat kulturowy, który wymagał uporządkowania i wyboru wartości najważniejszych. W wyniku kilkuwiekowej konfrontacji orientalnej kultury etnicznej Tatarów z bałtycko-słowiańską kulturą zastaną w procesach interferencji oraz konwergencji, z dziedzictwa stepowego ostała się tylko religia, gdyż nawet język etniczny został zapomniany. Uznając Wielkie Księstwo Litewskie jako ojczyznę z wyboru, wchodząc w bliskie związki socjalne, kulturowe i ekonomiczne ze społeczeństwem litewskim, Tatarzy ulegli niemal całkowitej asymilacji kulturowej, w tym także językowej. Proces asymilacyjny dokonał się w krótkim czasie: już w połowie XVI w. większość Tatarów znała tylko język białoruski lub polski – lub oba jednocześnie – jak ich słowiańskie i bałtyjskie otoczenie.

Złożoność historyczną losów Tatarów litewsko-polskich, złożoność etniczno-kulturową tej grupy można opisać w taki sposób: Tatar litewski, mówiący językiem (dialektem) białoruskim, uważający się za Polaka, wyznający religię muzułmańską, piszący alfabetem arabskim. Jeśli uwzględni się w tym opisie niejednoznaczność pojęcia Tatar, powstanie obraz grupy etnicznej o niespotykanym rozwarstwieniu kulturowym.

Dzieje Tatarów litewsko-polskich są więc trudne do jednoznacznej interpretacji. Wielopłaszczyznowość ich historii, trudność kulturowego samookreślenia się znajduje swój wyraz w nazewnictwie odnoszącym się do tej grupy etnicznej. Współcześni badacze, zarówno historycy, językoznawcy, jak i etnografowie, nazywają ten zadomowiony odłam orientalny *Tatarami litewskimi*, *polskimi*, *białoruskimi*, *polsko-litewskimi, litewsko-polskimi*, *polsko-białorusko-litewskimi*, wreszcie *Tatarami Wielkiego Księstwa Litewskiego* lub po prostu – *Tatarami*. Rzadziej spotyka się nazwę *Lipkowie*. W licznych opracowaniach określenia te funkcjonują wymiennie, przez co zaciera się nie tylko geneza osadnictwa tatarskiego na ziemiach litewsko-polsko-białoruskich, ale także późniejsze losy osadników i ziem przez nich zasiedlonych.

Geneza nazwy *Tatar* wiąże się niewątpliwie z nazwą jednego ze szczepów mongolskich, lecz już od XIII w. określenie to stało się niejednoznaczne, przestało być terminem li tylko etnicznym, a jako termin polityczny uogólniło się na wszystkie plemiona i ludy należące do rozległego imperium, utworzonego przez Czyngis-chana. Oprócz rozszerzenia znaczeniowego terminu pierwotnie etnicznego o zakres polityczny, dokonała się w nim jeszcze jedna zmiana. Nazwa *Tatar*, odnosząca się najpierw do szczepu mongolskiego, objęła swym zasięgiem znaczeniowym część plemion tureckich oraz sturczonej ludności Azji Środkowej, a także Powołża i stepów przyczarnomorskich. Ten fakt w dużym stopniu wyjaśnia złożoność etniczną, a zarazem problemy językowe ludności turkijskojęzycznej, przybyłej na ziemie litewsko-polsko-białoruskie.

Po rozbiciu i upadku Złotej Ordy termin *Tatarzy* odnosił się także do licznych nowych tworów państwowych, powstałych na gruzach imperium założonego niegdyś przez Czyngis-chana. Jest to więc termin względnie ścisły jako nazwa historyczno-polityczna, jednakże z racji swej wtórnej ogólności semantycznej nie zawiera informacji lub nawiązań etnicznych. Dlatego pojęcie *Tatar* bez kontekstu wyjaśniającego lub bez elementów precyzujących jest niejasne i niejednoznaczne. W publikacjach podejmujących problematykę tatarską z terminem *Tatar* zawsze łączą się człony precyzujące – zresztą nie tyle pierwotną przynależność etniczną, ile późniejsze umiejscowienie geograficzne konkretnej grupy, na przykład: *Tatarzy krymscy*, *Tatarzy astrachańscy*,

Tatarzy kazańscy, *Tatarzy litewscy*, *Tatarzy białoruscy*, *Tatarzy polscy*, *Tatarzy białostoccy*.

Tatarzy od przeszło sześciu wieków osiedleni na ziemiach Litwy historycznej są znani w literaturze przedmiotu pod nazwą *Tatarów litewskich*, jednak niektórzy historycy odrzucają tę nazwę jako nieadekwatną i wtórną[1]. Z historycznego punktu widzenia nazwa *Tatarzy litewscy* odzwierciedla jedynie genezę oraz geografię osadnictwa, nie informując o składzie etnicznym przybyszów. Władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego, od Gedymina i Witolda poczynając, w sposób celowy, przemyślany i zorganizowany osadzali Tatarów na ziemiach litewskich, gwarantując całkowite poszanowanie odrębności etniczno-kulturowej i religijnej osadników. Fakt ten jest o tyle istotny, że pełna tolerancja niewątpliwie zaważyła na losach tej grupy, pozwoliła ustrzec odrębność, zachować religię. Określenie *Tatarzy litewscy* ma więc jasną, precyzyjną i motywowaną semantykę: losy orientalnej grupy ludnościowej wiąże z losami Litwy historycznej.

Związek przyczynowo-skutkowy tych faktów staje się szczególnie oczywisty wtedy, gdy uwzględni się losy Tatarów osadzonych w zbliżonym czasie (za króla Jagiełły) na ziemiach polskich. Ci właśnie Tatarzy zostali ochrzczeni pod przymusem, a następnie szybko ulegli całkowitej polonizacji. Dlatego nazwa *Tatarzy polscy* nie ma bezpośredniej motywacji historycznej, gdyż praktycznie nie zachowały się ślady wczesnego osadnictwa tatarskiego na ziemiach etnicznie polskich. W relacji historycznej określenie to jest więc do przyjęcia jedynie o tyle, o ile Polska i Litwa w czasach powitoldowych stanowiły jedność polityczną oraz o ile Tatarzy ulegali polskim wpływom kulturowym.

Z punktu widzenia realiów historycznych nieadekwatne jest też określenie *Tatarzy polscy* w odniesieniu do muzułmanów osadzonych w XVII w. na Białostocczyźnie, głównie w Bohonikach i Kruszynianach. *Herbarz rodzin tatarskich* Stanisława Dziadulewicza przekonuje bowiem, że Tatarzy ci wywodzili się z rodzin już od paru wieków osiadłych w granicach dawnej Rzeczypospolitej[2]. Nie byli to więc nowi migranci

[1] O. Górka, *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „Rocznik Tatarski" 1933, t. 2, s. 145-198; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa–Poznań 1984, s. 3.

[2] S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich*, Wilno 1929.

ze stepów, lecz przybysze z od dawna istniejących wsi tatarskich spod Wilna, Trok, Lidy, Oszmian, Nowogródka i Grodna[3]. Przenosząc się z Litwy na Podlasie Tatarzy ci z pewnością nie znali już swoich dialektów etnicznych, stanowili grupę zasymilowaną kulturowo ze społecznością Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Podobne zastrzeżenia budzi nazwa *Tatarzy białoruscy*, często używana w publikacjach naukowych i popularnych[4]. Użycie tego terminu autorzy uzasadniają faktem, że najwcześniejsze i najliczniejsze osiedla tatarskie były zakładane na etnicznym terytorium białoruskim w okolicach Grodna, Klecka, Lidy, Mińska, Nowogródka, Słonimia itd. Prawdą jest, że kolonizacja tatarska objęła między innymi terytorium etnicznie białoruskie, ale wchodziło ono wówczas w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ponadto, co ważne – Wilno i Troki, na które powołuje się w swoich pracach na przykład Shirin Akiner, argumentując użycie nazwy *Tatarzy białoruscy*, nie były położone na terytorium etnicznie białoruskim[5].

Jako dodatkowy argument podnosi się to, że Tatarzy asymilując się w nowym środowisku przyswajali przede wszystkim język białoruski i na ten język tłumaczyli swe najstarsze teksty religijne, dopiero później wprowadzając do nich także język polski. Przekonanie takie dominuje nie tylko w publikacjach filologów i historyków białoruskich, lecz także w świadomości białoruskiej inteligencji. Oto na przykład jak o manuskryptach tatarskich pisze nieżyjący już intelektualista i pisarz białoruski z Krynek, Sokrat Janowicz:

> Swe księgi święte, kitaby, pasterze duchowi, imamowie, w końcu przekładali wiernym na żywy – nie książkowy – język białoruski, posługując się alfabetem arabskim, wszczepionym im przez religię. Filologia wpadła na ich trop, zdumiewając się pyszną poetycznością tekstów w tej właśnie oprawie słownej[6].

[3] Por. J. Wiśniewski, *Tatarzy spod Sokółki i Krynek*, „Kontrasty" 1970, nr 3.

[4] Zob. G. M. Meredith-Owens, A. Nadson, *The Byelorussian Tartars and Their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies" 1970, No. 2, s. 141-176; S. Akiner, *Oriental Borrowings in the Language of Byelorussian Tatars*, „Slavonic and East European Review" 1978, No. 2, s. 224-241; tejże, *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab. A Cultural Monument of Islam in Europe*, Wiesbaden 2009.

[5] Por. L. Dacewicz, *Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym*, Białystok 2012, s. 13.

[6] S. Janowicz, *Białoruś, Białoruś*, Warszawa 1987, s. 43.

Wchodząc do społeczności Wielkiego Księstwa Litewskiego Tatarzy podporządkowywali się procesom społeczno-kulturowym, dokonującym się w tej społeczności, a między innymi, wraz z Litwinami, wyzbywali się dialektów etnicznych, zastępując je językiem białoruskim, który w Księstwie stawał się językiem państwowym, a także – zwłaszcza po unii lubelskiej – językiem polskim. Zresztą najstarsze źródło z 1558 roku mówiące o utracie przez Tatarów ich języka liturgicznego (arabskiego) oraz języków (dialektów) etnicznych, informuje o zastąpieniu ich dwoma językami, to znaczy polskim i białoruskim:

> […] a jeżeli nasi nie mogą rozmawiać po Arabsku lub Turecku, za to mają znajomość innych języków: każdy bowiem w naszym kraju posiada dwie mowy, tam powszechnie używane[7].

Wydaje się, że przekonanie o tym, iż pierwotnie to na język białoruski przekładano teksty tatarskie wynika z przyjętego przez Antona Antonowicza datowania ich powstania na pierwszą połowę XVI wieku. Wtedy rzeczywiście język białoruski dominował w Wielkim Księstwie Litewskim. Dzisiaj wiadomo jednak, że pierwsze przekłady powstały dopiero w drugiej połowie XVI wieku i później, a wtedy w WKL zaczynał już dominować język polski. Dlatego na pytanie stawiane przez badaczy o pierwotny słowiański język przekładu tatarskich tekstów orientalnych współczesna filologia odpowiada w taki sposób:

> Wydaje się, że w znacznej mierze zależało to od samych tekstów. Koran, najważniejsza, święta księga islamu, została przełożona na język polski, jako bardziej prestiżowy. […] Natomiast inne gatunki literatury muzułmańskiej, z których wiele wchodziło w skład kitabów, tłumaczono w zależności od potrzeby i wiedzy językowej tłumacza i odbiorcy na język białoruski lub polski[8].

Poplątanie aspektów historycznych ze współczesnymi widać w następującym uzasadnieniu użycia terminu *Tatarzy białoruscy*:

[7] Cyt. za: A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich*, „Teka Wileńska" 1858, s. 260.

[8] *Klucz do raju*. *Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku*, oprac. H. Jankowski i Cz. Łapicz, Warszawa 2000, s. 17-18.

> [...] w zależności od tego, gdzie mieszkają, Tatarów tych nazywa się białoruskimi, polskimi i litewskimi, choć wszyscy oni mówią po białorusku i uważają ten język za rodzimy. Dlatego wydaje się, że najsłuszniej jest używać terminu: *Tatarzy białoruscy*[9].

Wypowiedzi tej nie można przyjąć bez zastrzeżeń, przynajmniej w odniesieniu do Tatarów obecnie zamieszkujących w Polsce, gdyż ani siebie nie uważają oni za Białorusinów, ani języka białoruskiego za swój język domowy. Po wojnie repatriowali się do Polski, ponieważ czuli się Polakami. Natomiast przed repatriacją język białoruski znali w takim stopniu, jak wszyscy tak zwani Polacy północnokresowi. Ich mową „rodzimą" był polski dialekt kresowy, wykształcony w ciągu wieków na podłożu białoruskim. W tym dialekcie powstawały także rękopisy tatarskie, zatem motywowanie nazwy *Tatarzy białoruscy* aspektem językowym z naukowego punktu widzenia jest bezzasadne.

Pewną mutacją nazwy *Tatarzy białoruscy* jest spotykana ostatnio w literaturze nazwa *Tatarzy Białorusi.* Używają jej Tarełka oraz Citawiec, autorzy katalogu rękopisów tatarskich[10]. Nazwa ta została użyta intencjonalnie, bez uzasadnionych podstaw historycznych i merytorycznych. Świadczy o tym również załącznik zawierający wykaz rękopisów *Tatarów białoruskich* przechowywanych w zagranicznych państwowych i prywatnych zbiorach[11]. W wykazie wymienione zostały różnorodne rękopisy przechowywane na Litwie, w Rosji, na Ukrainie, w Polsce, w Wielkiej Brytanii, w Niemczech i na Łotwie – wszystkie pod szyldem *rękopisy Tatarów białoruskich.* Znaczy to, że nie było Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, litewskich ani polskich; byli tylko Tatarzy białoruscy lub Tatarzy Białorusi, którzy tworzyli rękopisy, także w języku polskim. Z takim ahistorycznym ujęciem tego problemu badacze – historycy i kitabiści – dyskutowali już wielokrotnie, jednak pozanaukowe i pozamerytoryczne względy każą niektórym autorom nadal stosować błędną terminologię. Dodajmy, że bliższe

[9] R. Muzafarau, *Pra biełaruskich tatar*, „Polymja" 1966, nr 1, s. 151.

[10] М. Тарелка, А. Цітавец, *Рукапісы татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны,* Мінск 2011; М. Тарелка, А. І. Цітавец, *Беларуская кніга напісаная арабскім пісьмом у фондзе Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі Беларусі*, „Вести Нацыянальнай Академіі Навук Беларусі" 2002.

[11] М. Тарелка, А. Цітавец, *Рукапісы татараў Беларусі*..., dz. cyt., s. 205-220.

prawdy historycznej byłoby odniesienie do Tatarów określenia *ruscy*, jako że język białoruski był wcześniej nazywany właśnie *ruskim* lub *rusińskim*, a Ruś Biała i Czarna wchodziły w skład państwa Witolda.

Również fakt, że niektóre wczesne osady tatarskie powstały na ziemiach etnicznie białoruskich, nie jest wystarczającym powodem do historycznej motywacji nazwy *Tatarzy białoruscy*. Wynika to stąd, iż termin *białoruski,* który stał się podstawą nazwy etnograficznej narodu, po raz pierwszy został użyty dopiero w 1675 roku w dokumencie przyznającym biskupstwo mohilowskie archimandrycie słuckiemu. W dokumencie tym określenie *białoruski* odnosi się tylko do biskupstwa mohylowskiego i dopiero powoli i stopniowo ten termin obejmuje swoim znaczeniem także inne ziemie[12]. Jest faktem, iż tereny, na których najwcześniej zaistniało osadnictwo tatarskie, to znaczy okolice takich miast jak: Słonim, Nowogródek, Grodno, Wołkowysk, Lida, Brześć, Kobryń, Prużany uważane były za litewskie i oficjalnie nazywane Litwą. Dopiero w XIX wieku termin *Białoruś* objął swoim zakresem znaczeniowym gubernię mińską, potem grodzieńską i niektóre powiaty wileńskiej. W latach sześćdziesiątych XIX wieku termin *Białoruś* nabrał swego obecnego znaczenia etnograficznego. Trudno więc nie przyznać, że użycie terminu *Tatarzy białoruscy* w odniesieniu do osadników z XIV wieku i późniejszych wprowadza oczywisty dysonans historyczny.

Przedstawione relacje historyczne dotyczące losów Tatarów w państwie polsko-litewskim uległy dalszemu zagmatwaniu na płaszczyźnie współczesnej, bowiem po I wojnie światowej Tatarzy znaleźli się w granicach politycznych trzech państw: Polski, Litwy i Związku Radzieckiego. Istotne zmiany w układzie osadnictwa tatarskiego nastąpiły również po II wojnie światowej, kiedy to powojenne losy wielu społeczeństw stały się także udziałem Tatarów. Część z nich pozostała na Litwie – i ci kontynuują ciągłość osadniczą na ziemi litewskiej, część znalazła się w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, dziś na Białorusi, część natomiast „repatriowała się" do Polski. Dlatego właśnie we współczesnych publikacjach dotyczących Tatarów określa się ich według zamieszkiwanych obecnie krajów i miejscowości: *polscy*, *białoruscy*, *litewscy*, *białostoccy*, *gdańscy*…

[12] J. Jucho, *Pra nazwu „Biełaruś"*, „Połymja" 1968, nr 1, s. 175-182.

Zatem nazwy dotyczące tatarskich wspólnot etnicznych mają odniesienia dwojakie: historyczne i współczesne. Odniesienia te są odmienne, a zbiegają się tylko w wypadku Tatarów zamieszkujących Litwę współczesną, to znaczy litewskich. W niektórych publikacjach używa się terminu *Lipkowie*, będącego odpowiednikiem nazwy *Tatarzy litewscy*. Zastanawiano się nawet, czy w związku z niejednoznacznością pojęcia *Tatar* nie zastąpić go – przynajmniej w odniesieniu do muzułmanów białostockich – terminem *Lipkowie*[13].

Pomysł ten był o tyle uzasadniony, że geneza osadnictwa tatarskiego na Białostocczyźnie wiąże się bezpośrednio z tak zwanym buntem Lipków. Jednak w źródłach pisanych z epoki staropolskiej taka nazwa naszych Tatarów w ogóle nie występuje. Nie notuje jej jeden z pełniejszych popisów wojskowych z początku XVI wieku[14]. Brak jest tej nazwy również w zbiorze przywilejów zebranych przez komisję archeograficzną[15], nie znajdziemy jej również ani w kodyfikacji *Volumina Legum*[16], ani w edycji III Statutu Litewskiego[17]. Nie notuje takiej nazwy paszkwil na Tatarów pióra Piotra Czyżewskiego z siedemnastego wieku[18], nie wspomina o takim określeniu Antoni Muchliński w swoich pracach poświęconych Tatarom. Również w dziewiętnastowiecznej literaturze tworzonej przez samych Tatarów nie ma tej nazwy[19].

[13] Maciej Konopacki w prywatnej korespondencji z Czesławem Łapiczem pisał: „Proszę pomedytować nad sprawą Lipków. Chodzi mi o zamianę określenia „Tatarzy" „Lipkami", oddającymi właśnie lokalnie, jakoś pospołu litewski i polski charakter tego ludu. Jak to umotywować?" (4 stycznia 1977). W odpowiedzi na wyrażone przez niego obiekcje co do celowości tej zamiany, M. Konopacki w kolejnym liście (z dnia 24 stycznia 1977) stwierdził: „Tak, Lipkowie chyba nie przejdą. Dają mi to również inni do zrozumienia".

[14] *Перепісь войска Велікого Княжества Літовского 1528*, кніга 523, Мінск 2003.

[15] *Акты издаваемые Виленской Археографической Комиссией для разбора древних актов*, t. V: 1871, t. X: 1879, t. XIII: 1886, t. XXXI: 1906, Вильна.

[16] *Volumina legum*, wyd. J. Ohryzko, t. III, t. IV: 1859, t. V, t. VI, t. VII, t. VIII: 1860, t. IX: 1889, Petersburg.

[17] *III Statut Litewski* (1588), Biblioteka Narodowa, mf. nr 15374.

[18] P. Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013.

[19] J. Sobolewski, *Wykład wiary mahometańskiej czyli iślamskiej*, Wilno 1830.

Natomiast po 1945 roku nazwa *Lipkowie* pojawia się w pracy historyka Krzysztofa Grygajtisa. O Lipkach pisał on tak:

> W latach 1672–1674 w ziemi barskiej powstał nowy ośrodek osadniczy Tatarów – Lipków. Byli to głównie Tatarzy wołyńscy[20].

Dalej opisuje ich warunki powrotu w 1679 roku na służbę królewską oraz uzyskane nadania, nadal używając nazwy Tatarzy – Lipkowie. Również Piotr Borawski w swym artykule zamieszczonym w „Przeglądzie Orientalistycznym" wspomina o Lipkach w kontekście wojny trzynastoletniej, wymiennie używając nazw *chorągwie Lipkowskie* lub *tatarskie*[21].

Zasadności wprowadzania do polskiej historiografii nazwy nie mającej kontekstu historycznego sprzeciwiał się Jacek Sobczak, który w monografii poświęconej położeniu prawnemu ludności tatarskiej pisał:

> Błędne jest też nadawanie Tatarom mieszkającym na Litwie miana Lipków. Zaczerpnięty ze źródeł tureckich termin Lipkowie był wprawdzie używany na określenie ludności tatarskiej, ale dopiero w XVII w. i to wyłącznie w odniesieniu do Tatarów mieszkających w Koronie – na Podolu[22].

Nadal jednak nazwa *Lipka* nierzadko jest używana w literaturze przedmiotu jako synonim terminu Tatar[23].

Pochodzenie samej nazwy nie jest całkiem jasne. Niektórzy autorzy wyprowadzają ją od nazwy miejscowej Lipki na Wołyniu, później przekształconej w Lipczany[24]. Inni w sposób bardziej prawdopodobny łączą

[20] K. Grygajtis, *Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce*, „Przegląd Orientalistyczny" 1977, nr 2, s. 138.

[21] P. Borawski, *Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV–XVII w.)*, „Przegląd Orientalistyczny" 1977, nr 4, s. 298.

[22] J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej...*, dz. cyt., s. 4.

[23] Zob. D. A. Sevruk, *"Bektashi" prayer from a private collection of Lipka Tatar manuscripts*, w: *История и культура тюрков в Литве*, Vilnius, 2014 s. 299-304; tegoż, *Exorcism rites from khamail-manuscripts of Lipka Tatars*, w: *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok, 2015 s. 85-105; A. Solak, *Walki Polaków z islamem*, Kraków 2016 (zwłaszcza rozdział 15: *Bunt Lipków*, s. 129-134).

[24] Por. S. Tuhan-Baranowski, *Skąd powstała nazwa Lipków*, „Wschód" 1932, z. 3–4, s. 96-98.

tę nazwę ze zniekształceniem przez Turków osmańskich słów Litwa, Litwin, litewski. Interpretację tę przyjmuje się w Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN. Potwierdzeniem jej słuszności byłby głównie ten fakt, że formy *Lipka* oraz *Łupka, Łubka* w odniesieniu do Tatarów litewskich spotyka się przede wszystkim, choć nie wyłącznie, w źródłach osmańskich[25].

W opracowaniu *The Encyclopaedia of Islam* jednym z haseł jest *Lipḳa*, nominujące Tatarów, którzy

> […] od XIV wieku zamieszkiwali Litwę, a później wschodnie i południowo-wschodnie ziemie (Białoruś, Wołyń) dawnej Polski aż do Podola, a po 1672 również częściowo Mołdawię i Dobrudżę[26].

Nazwa ta ma pochodzić z języka krymskotatarskiego, w którym dawniej oznaczała *Litwę*. Taką etymologię potwierdzają zapisy tej nazwy w źródłach orientalnych. Były to formy *Libḳa*>*Lipḳa*, skąd polski *Lipka*. Autorzy hasła wskazują na kontaminację z pol. *lipka* 'mała lipa', powołując się na opracowanie Stefana Tuhana-Baranowskiego z 1932 roku pod tytułem *Skąd powstała nazwa Lipków*. Mniej spotykana forma *Łubka* (z *Lubḳa* > *Lupḳa*) występuje w krymskotatarskiej nazwie Lipków aż do końca XIX wieku[27].

Jeśli chodzi o etymologię tej nazwy, to jest bardzo prawdopodobne zapożyczenie choronimu *Litwa* do krymskotatarskiego. Forma **litva* musiała być wymawiana w języku krymskotatarskim jako **litfa*. Ponieważ języki turkijskie nie mają fonemu /*f*/ , więc zwykle substytuują go przez /*p*/; w ten sposób mogła powstać forma **litpa*. Przyjmując jako możliwą metatezę spółgłoskową (> **lipta*) oraz dysymilację (*pt* > *pk*), powstałaby w rezultacie forma *lipka*. Wątpliwości budzi jednak fakt, że wprawdzie zaszło tu kilka zmian, ale nie przeprowadzono najprostszej, to jest asymilacji samogłosek *i-a* > *i-e*[28]. Wiadomo jednak, że nazwa ta występuje w źródłach tureckich, między innymi w defterze kamienieckim z XVII wieku,

[25] C. Orhanłu, *Lipkalar*, "Turkiyat Macmusl" XVI, Istanbul 1971, s. 57-87.

[26] *The Encyclopaedia of Islam*, t. V, Leiden, 1986, s. 765-767.

[27] E. Čelebi, *Kniga puteshestviya*, wyd. A. S. Tveritinova, Moskwa 1961.

[28] Prawdopodobny rozwój formy *litfa wskazał M. Stachowski (źródło – korespondencja prywatna).

wydanym przez Dariusza Kołodziejczyka[29]. Do tureckiego musiała przejść przez tatarski, a z tych języków do polskiego jako Lipkowie (Lipka).

W onomastyce znany jest proces tak zwanej transonimizacji, czyli przechodzenia nazwy własnej jednej kategorii w nazwę własną innej kategorii; efektem takiego procesu jest transonim. Takim transonimem może być w polszczyźnie termin *Litwa* używany w znaczeniu 'Litwini, mieszkańcy Litwy'. Potwierdzenie takiego użycia tego leksemu znajdujemy na przykład w powieści *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza:

> I zmagali się tak jeszcze w niepewności zwycięstwa, dopóki olbrzymie kłęby kurzawy nie wzbiły się niespodzianie po prawej stronie bitwy.
>
> - Litwa wraca! – huknęły radośnie głosy polskie.
>
> I odgadli. Litwa, którą łatwiej było rozbić niż zwyciężyć, wracała teraz i z wrzawą nieludzką pędziła jak wicher na swych ścigłych koniach do boju.
>
> […] Nadbiegła tymczasem Litwa i stał się taki zamęt, taki wir i kotłowanie, że oko ludzkie nic już w nich rozróżnić nie mogło[30].

Akceptując przedstawioną interpretację nazwę *Lipkowie* należy rozumieć jako pełny synonim pojęcia *Tatarzy litewscy*. Tak właśnie termin ten rozumieją niektórzy współcześni badacze, używając go całkowicie wymiennie z nazwami *Tatarzy litewscy* lub *Tatarzy polscy*[31]. Nie można jednak nie dostrzec, że nie zawsze zawartość treściowa omawianego terminu była tak jednoznaczna. Znany przedwojenny badacz historii i kultury Tatarów litewskich, Dżemil Aleksandrowicz twierdzi, że nazwa *Tatarzy lipkowscy* początkowo oznaczała jedną wędrowną ordę, znajdującą się w granicach kijowskiej guberni[32]. Zygmunt Gloger – jak się wydaje – zawęził znaczenie terminu *Lipkowie* do grupy Tatarów zbuntowanych, którzy w 1672 roku przeszli na stronę Turków, ponieważ nie otrzymali żołdu od Rzeczypospolitej[33].

---

[29] *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) = Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*, text, translation, and commentary D. Kołodziejczyk, Cambridge 2004.

[30] H. Sienkiewicz, *Krzyżacy*, t. II, Warszawa 1961, s. 411.

[31] Por. P. Borawski, *Z dziejów kolonizacji tatarskiej*, dz. cyt., s. 291-304.

[32] Dż. Aleksandrowicz, *Litowskije tatary kak czast tjurskowo Wostoka*, „Izwiestija Obszczestwa obsledowanija i izuczenija Azerbajdżana" 1927, nr 4, s. 151.

[33] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, Warszawa 1972.

Odmienną charakterystykę Lipków przekazał J. Bartoszewicz:

> Inny jeszcze w owych stronach rodzaj Mongołów stanowili tak zwani Lipkowie. Byli to po większej części nasi Rusini lub Polacy renegaci, pomieszani z Czeremisami tatarskiego narodu, także spędzeni kiedyś od Donu […]. Mieszkańcy ci stanowili jakieś przejście między Mongołami a innymi plemionami w rysach twarzy. W stroju, w mowie, ani byś ich poznał że Tatarzy, mówili się bowiem po polsku. Stąd najbardziej pustoszyli nadgraniczne Podole, bo świadomi kraju napadali miasta i wsie w małej liczbie ludzi pospolicie znienacka i uprowadzali zdobycz[34].

Fakt, iż *Lipkami* zwano pierwotnie Tatarów zbuntowanych, potwierdza się w kilku innych źródłach i badacze, którzy obecnie termin ten rozciągają na całą grupę etniczną, nie mogą o tym nie pamiętać.

Doprecyzowania i sprostowania wymagają zatem nie tylko fakty związane z historią osadnictwa, w tym z obszarem zamieszkiwanym przez przybyszów ze Złotej Ordy, a następnie z Chanatu Krymskiego, ale także etymologia i użycie nazwy *Lipek* (pl. *Lipkowie*) wobec owych osadników.

Z historycznych słowników języka polskiego wyraz ten w odniesieniu do Tatarów po raz pierwszy notuje *Słownik Lindego* – por. *Lipek*[35]. Następnie hasło *Lipek*, pka, pl. *Lipkowie* v. pki, zapisuje *Słownik wileński*[36], podając znaczenie ‘wychodcy tatarscy, emigranci’. Ze słowników etymologicznych nazwę tę przytacza jedynie *Słownik etymologiczny języka polskiego* Brücknera: „*Lipkowie* w 17 wieku Tatarzy litewscy, załogą w Kamieńcu stojący i pustoszący Polskę”[37].

Zygmunt Gloger w swojej *Encyklopedii staropolskiej* używa nazwy *Tatarzy litewscy*, a *Lipkowie* tylko wobec tych Tatarów, którzy zdradzili Polskę w 1672 roku:

> W r. 1654 znajdowało się 15 chorągwi tatarskich na służbie Rzeczpospolitej w ogólnej liczbie 1383 koni. W r. 1672 zdradzili Rzeczpospolitę Tatarzy litewscy, przeszedłszy na stronę Turków, a osiedleni przez nich około Kamieńca Podolskiego, byli dla nas pod imieniem Lipków bardzo szkodliwi. W r. 1683 wezwani

[34] J. Bartoszewicz, *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, Warszawa 1860, s. 74-75.

[35] *Słownik języka polskiego S. B. Lindego*, t. II, Lwów 1854–1860, s. 81.

[36] *Słownik języka polskiego*, t. I, Wilno 1861, s. 592.

[37] A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989, s. 299.

przez Sobieskiego, oświadczyli chęć służenia i solennie przyrzekli walczyć z Turkami i Tatarami. Odtąd służyli wiernie aż do końca pod nazwą chorągwi lekkich[38].

Współcześni badacze (na przykład Selim Chazbijewicz) uściślają, że tak zwany *bunt Lipków* z roku 1672 obejmował tylko chorągwie tatarskie koronne; na stronę Turków przeszli więc wyłącznie Tatarzy wołyńscy, a także ci nieliczni z litewskich, którzy służyli w chorągwiach wołyńskich, podolskich i ukraińskich. Niezachwianą wierność Rzeczypospolitej w swej masie Tatarów litewskich potwierdziła konstytucja sejmowa z roku 1674.

Faktem jest, że choronim *Lipka* bywa przez badaczy objaśniany bardzo różnie, w każdym jednak wypadku podkreśla się historyczne relacje Lipków – Tatarów WKL z Turkami oraz z tureckim językiem; niekiedy zresztą objaśnienia te są bardzo nieprecyzyjne[39].

Kiedy w roku 1699 Turcy oddali Rzeczypospolitej Kamieniec Podolski, osiedlili Lipków w delcie Dunaju, na ziemi zwanej Dobrudżą, obecnie znajdującą się w granicach Rumunii; w okolicach Konstancy do dziś mieszka spora, około 40-tysięczna, mniejszość tatarska. W części są to potomkowie Tatarów krymskich, którzy emigrowali z Krymu po jego zajęciu przez Rosję w 1783 roku, a w części – Ordy Dobrudzkiej koczującej tam w XVII i XVIII w. pod władzą krymskich chanów. Niektóre wsie tatarskie w okolicy Konstancy do dzisiaj zachowały pamięć, dziś już rozumianą jako legenda, o pochodzeniu od osadzonych tam niegdyś Lipków[40].

[38] Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. IV, Warszawa 1972.

[39] Oto na przykład pracujący na Uniwersytecie w Yale historyk, badacz dziejów dawnej Rzeczypospolitej, Timothy Snyder, tak pisze o litewsko-polskich Tatarach: „W wielu momentach Tatarzy przechodzili ze strony Turków na polską i odwrotnie, czasem wskutek wzięcia do niewoli" (T. Snyder, *O dawnej i nowej tolerancji,* „Rzeczpospolita" („Plus Minus"), 27–28 sierpnia 2011).

[40] W literaturze pięknej można spotkać użycie nazwy *Lipkowie* bez dbałości o szczegóły historyczne, np. współczesny autor cyklu powieści krzyżackich obejmujących lata 1409–1411 użycie tej nazwy wyjaśnił następująco (D. Domagalski, *Delikatne uderzenie pioruna*, cz. I, Lublin 2009, s. 348): „Lipkowie to dawna nazwa Tatarów osiadłych w Wielkim Księstwie Litewskim. Od końca XIV wieku osiedlali się w okolicach Wilna, Trok, Grodna i Kowna. Nazywano ich też Muślinami" (sic! Zapis wielką literą i w nieistniejącej formie z -n- zam. -m- zdaje się sugerować, że autor utożsamiał *muślimów* z nazwą grupy etnicznej, a nie z wyznaniem; powinno być *muślimami*). Nic dziwnego, że w powieści *Lipkami* nazywani są Tatarzy, którzy pod wodzą Dżelal

Tatarów litewskich nazywa się też niekiedy terminami odnoszącymi się do wyznania: *muzułmanie, muślimowie, mahometanie* (zawsze z członem konkretyzującym: *litewscy, polscy, białostoccy*). Dwa pierwsze określenia są adekwatne i jednoznaczne, jeśli się zważy, że religia od kilku wieków jest praktycznie jedynym czynnikiem wyróżniającym Tatarów spośród chrześcijan zamieszkujących ziemie litewskie, polskie i białoruskie, a ponadto jedynym czynnikiem integrującym społeczność tatarską. Natomiast semantyka terminu *mahometanie* mogłaby sugerować, że Tatarzy są wyznawcami Mahometa (Muhammada). Takie rozumienie tej nazwy jest przez muzułmanów przyjmowane jako niewłaściwe, bowiem nie są oni wyznawcami Mahometa, którego uznają za wysłannika (proroka) Allaha.

Według autorów niniejszego opracowania najbardziej adekwatne są nominacje *Tatarzy litewsko-polscy* oraz/lub *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego*.

Termin *Tatarzy litewsko-polscy* jest uzasadniony historycznie, związany z genezą i historią tatarskiego osadnictwa na obszarze WKL, które historycy nazywają państwem polsko-litewskim oraz Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Skłaniamy się jednak ku terminowi *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego,* bowiem to Wielki Książę Witold zapoczątkował i rozwinął osadnictwo plemion orientalnych (turkijskich) najpierw w okolicach Wilna i Trok[41], a później także w innych regionach Litwy i Korony.

ad-Dina wspomagali Witolda w walce z Krzyżakami, zwłaszcza w bitwie pod Grunwaldem: „Witoldowi chwycili za broń, ale po chwili zdali sobie sprawę, że Tatarzy nie wydają bojowych okrzyków, nie szyją do nich z łuków, nie wyciągają zakrzywionych szabel.

– To Lipkowie! – zakrzyknął Jawnuta, który stał w pierwszym szeregu, nie opuszczając jednak broni" (s. 147). Poza nazwą Lipkowie autor odnosi do Tatarów terminy muzułmanie oraz mahometanie: „Allah akbar. Bądź pozdrowion, Wattad! Niech Allah nad tobą czuwa i przyniesie chwałę w bitwach – przywitał księcia Litwy imieniem, jakie nadali mu w stepie, a oznaczało obrońcę islamu i praw muzułmańskich. Witold cieszył się szacunkiem mahometan i zawsze był im przychylny" (s. 148).

[41] Por. Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, Toruń 1986; tegoż, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Slawistyczny" 2008, LVII, s. 31-49.

BIBLIOGRAFIA

Akiner S., *Oriental Borrowings in the Language of Byelorussian Tatars*, „Slavonic and East European Review" 1978, No. 2.

Akiner S., *Religious Language of a Belarusian Tatar Kitab. A Cultural Monument of Islam in Europe*, Wiesbaden 2009.

Aleksandrowicz Dż., *Litowskije tatary kak czast tjurskowo Wostoka*, „Izwiestija Obszczestwa obsledowanija i izuczenija Azerbajdżana" 1927, nr 4.

Bartoszewicz J., *Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami*, Warszawa 1860.

Borawski P., *Z dziejów kolonizacji tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XIV–XVII w.)*, „Przegląd Orientalistyczny" 1977, nr 4.

Čelebi E., *Kniga puteshestviya*, wyd. A. S. Tveritinova, Moskwa 1961.

Czyżewski P., *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, wyd. A. Konopacki, Białystok 2013.

Dacewicz L., *Antroponimia Tatarów litewsko-polskich w przekroju historycznym*, Białystok 2012.

Domagalski D., *Delikatne uderzenie pioruna*, cz. I, Lublin 2009.

Dziadulewicz S., *Herbarz rodzin tatarskich*, Wilno 1929.

Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana* t. IV, Warszawa 1972.

Górka O., *Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych*, „Rocznik Tatarski" 1933, t. 2.

Grygajtis K., *Z dziejów osadnictwa tatarskiego w Polsce*, „Przegląd Orientalistyczny" 1977, nr 2.

III Statut Litewski (1588), Biblioteka Narodowa, mf. nr 15374.

Janowicz S., *Białoruś, Białoruś*, Warszawa 1987.

Jucho J., *Pra nazwu „Biełaruś"*, „Połymja" 1968, nr 1.

Klucz do raju. Księga Tatarów litewsko-polskich z XVIII wieku, oprac. H. Jankowski i Cz. Łapicz, Warszawa 2000.

Meredith-Owens G. M., Nadson A., *The Byelorussian Tartars and Their Writings*, „The Journal of Byelorussian Studies" 1970, No. 2.

Muchliński A., *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich*, „Teka Wileńska" 1858.

Muzafarau R., *Pra biełaruskich tatar*, „Polymja" 1966, nr 1.

Orhanłu C., *Lipkalar*, "Turkiyat Macmusl" XVI, Istanbul 1971.

Sevruk D. A., *"Bektashi" prayer from a private collection of Lipka Tatar manuscripts*, w: *История и культура тюрков в Литве*, Vilnius 2014.

Sevruk D. A., *Exorcism rites from khamail-manuscripts of Lipka Tatars*, w: *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015.

Sienkiewicz H., *Krzyżacy*, t. II, Warszawa 1961.

Słownik etymologiczny języka polskiego, A. Brückner, Warszawa 1989.

Słownik języka polskiego S. B. Lindego, t. II, Lwów 1854–1860.

Słownik języka polskiego, t. I, Wilno 1861.

Snyder T., *O dawnej i nowej tolerancji,* „Rzeczpospolita", Plus Minus z 27-28 sierpnia 2011.

Sobczak J., *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim,* Warszawa–Poznań 1984.

Sobolewski J., *Wykład wiary mahometańskiej czyli iślamskiej*, Wilno 1830.

Solak A., *Walki Polaków z islamem*, Kraków 2016.

The Encyclopaedia of Islam, t. V, Leiden 1986.

The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) = Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe, text, translation, and commentary D. Kołodziejczyk, Cambridge 2004.

Tuhan-Baranowski S., *Skąd powstała nazwa Lipków*, „Wschód" 1932, z. 3–4.

Volumina legum, wyd. J. Ohryzko, t. V, Petersburg 1860.

Wiśniewski J., *Tatarzy spod Sokółki i Krynek*, „Kontrasty" 1970, nr 3.

Акты издаваемые Виленской Археографической Комиссией для разбора древних актов, t. V: 1871, t. X: 1879, t. XIII: 1886, t. XXXI: 1906, Вильна.

Перепісь войска Велікого Княжества Літовского 1528, кніга 523, Мінск 2003.

Тарелка М., Цітавец А., *Беларуская кніга напісаная арабскім пісьмом у фондзе Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі Беларусі*, „Весті Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі", Серыя гуманітарных навук 2002.

Тарелка М., Цітавец А., *Рукапісы Татараў Беларусі канца XVII – пачатку XX ст. з дзяржаўных кнігазбораў краіны*, Мінск 2011.

THE LITHUANIAN TATARS OR LIPKA TATARS? HISTORICAL-SEMANTIC DELIBERATIONS AND THE PROPOSED TERMINOLOGY

The history of the Lithuanian-Polish Tatars is hard to interpret unambiguously. Their multi-layer history combined with the difficulty of cultural self-identification are reflected in the names used in reference to this ethnic group. The article presents the names used so far in the subject literature. The name "Lithuanian Tatars" is considered by many as out of date and "Lipka Tatars" is even less favoured. In this article, the authors try to present the development of the particular names of the Tatar settlers in the area of the former Grand Duchy of Lithuania, showing their historical-semantic origin. A new terminology is proposed. According to the authors of this work, the most adequate names include Lithuanian-Polish Tatars and/or the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania.

Keywords: Tatars, Grand Duchy of Lithuania, Lipka Tatars, Lithuanian-Polish Tatars.

Słowa kluczowe: Tatarzy, Wielkie Księstwo Litewskie, Lipkowie, Tatarzy litewsko-polscy.